

Kolaylık Prensibinin Hukukî Hayata Yansıma Biçimleri: Hanefî Mezhebi Örneği

Recep CİCİ

Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İslâm hukukunun insanlara yarar sağlama, onlardan zararı giderme ve bu yolla toplum düzenini koruma gibi başlıca gayeleri olup, bunları gerçekleştirmek için benimsediği yollardan biri de kolaylaştırmadır. Dolayısıyla kolaylaştırma, İslâm hukukunda temel ilke olarak benimsenmiştir. Bu makalede; Kur'an-ı Kerim, Sünnet ve küllî kaidelerden hareketle "kolaylık prensibi"nin önemi ve temellendirilmesi üzerinde durulmuş ve İslâm hukukçuları tarafından bu prensibe dayanarak ortaya konmuş çözüm örnekleri tespit edilmiş ve böylece söz konusu prensibin tezahür şekillerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. İncelemede Hanefî mezhebi esas alınmış, diğer mezheplere ise nadiren yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Kolaylık Prensibi

Abstract

The Facilitation Principle and its Implications for Legal Life: The Case of the Hanafi School of Law

One of the major aims of Islamic Jurisprudence is to protect and maintain the order in society by eliminating any harm from human beings and by providing them with good. One of the ways to materialize this aim is to facilitate the lives of the members of a given society. Muslim jurists throughout the history of Islam have made this notion as the principle of their methodology. This article attempts to exemplify this principle by reference to some of the

distinguished cases in al-fiqh. However, the main source of these examples in the article is the Hanafi School of law. Other schools of law were referred only rarely.

Key Words: *Islamic Jurisprudence, Hanafi School of Law, Facilitation Principle*

GİRİŞ

Gerek beşeri hukuk gerekse İslâm hukuku olsun, her hukuk sisteminin gerçekleştirmek istediği birtakım gayeleri vardır. Bu gayelerin başlıcaları insanlara yarar sağlama, onlardan zararı giderme ve bu yolla toplum düzenini koruma şeklinde özetlenebilir¹. İslâm hukukunun, bunları gerçekleştirmek için benimsediği yollardan biri de kolaylaştırma/teysir ve yumuşaklık/rıfkıdır².

İslâm'ı ve hukukunu inanç ve ibadetiyle, muamele ve ahlâkıyla bir bütün olarak evrensel kılan, onun, her zaman ve mekânda bireylerce yaşanabilir nitelikte olmasıdır. Kuşkusuz bunun başlıca nedeni, İslâm'ın, hemen bütün hukukî düzenlemelerde “kolaylık prensibini” esas almış olması ve bunu her hal ve şartta gözetmiş bulunmasıdır. Denilebilir ki kolaylık, Allah'ın rahmeti ile insan fitratının buluşma noktalarından biri, diğer bir ifadeyle Şâri ile insan arasındaki ilişkide bir köprüdür. Kolaylaştırmayı teşvik eden ve zorlaştırmayı açık ve kesin bir şekilde yasaklayan âyet ve hadislerden hareketle, kolaylığın, hukukun gayelerinden olan adalet gibi üst değerlerin gerçekleştirilmesinde gözetilen bir ilke olduğu söylenebilir³. Dolayısıyla kolaylaştırma, İslâm hukukunda temel ilke olarak benimsenmiştir. Başka bir deyişle hukukun olmazsa olmaz ilkesidir. Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te kolaylık/kolaylaştırma hususunda gösterilen bu hassasiyet, ilk dönemden itibaren İslâm hukukçuları özellikle de Hanefî fakihleri tarafından da titizlikle takip edilmiştir. Nitekim İslâm hukuk külliyyatına bakıldığında, ya doğrudan “kolaylık prensibi”nden bahsedilerek ya da dolaylı olarak söz konusu prensip esas alınarak farklı tabirlerle hükme bağlanan pek çok örnek bulmak mümkündür.

Bu makalede; Kur'an-ı Kerim, Sünnet ve külli kaidelerden hareketle “kolaylık prensibi”nin önemi ve temellendirilmesi üzerinde durulmuş ve İslâm hukukçularının başta temizlik ve ibadetler olmak

¹ M. Tâhir b. Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (trc. V. Akyüz-M. Erdoğan), s. 27, 130-131. Ayrıca bk. Şâtûbî, *el-Muvâfakât*, II, 5-7. Günümüz hukukçularından Necip Bilge de, hukukun amaçlarını “toplum yaşamını düzenleme, sosyal gereksinimleri karşılama ve adalet düşüncesini gerçekleştirme” şeklinde sıralamaktadır (bk. *Hukuk Başlangıcı*, s. 29).

² İbn Âşûr, *age*, s. 76, 125.

³ bk. İbn Âşûr, *age*, s. 77.

üzere bütün alanlarla ilgili olarak bu prensibe dayandırılan bazı içti-hat örnekleri tespit edilmiş ve böylece söz konusu prensibin tezahür şekillerine ışık tutulmaya çalışılmıştır. İncelemede Hanefi mezhebi esas alınmış, diğer mezheplere ise nadiren veya sadece mukayese çerçevesinde yer verilmiştir.

I. KOLAYLIK PRENSİBİNİN TEMELLENDİRİLMESİ

Öncelikle kolaylık prensibinin, İslâm hukukunun iki temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'teki yerinin ne olduğuna bakmak ve bu iki kaynak esas alınarak tespit edilmiş olan küllî kaidelerdeki yansımasına göz atmak uygun olacaktır.

1. KUR'AN-I KERİM'DE KOLAYLIK

Kur'an-ı Kerim'de kolay/kolaylık anlamına gelen “yüsr” kelimesi türevleri ile beraber kırktan fazla, zor/zorluk anlamına gelen “usr” kelimesi ise türevleriyle on iki defa geçmektedir. Düşünüp öğüt alınması⁴, muttakilerin müjdelenmesi, inatçıların ise uyarılması⁵ için bizzat kendisi kolaylaştırılmış olan ve içinden kolay olanın okunması istenen⁶ Kur'an-ı Kerim'de; zayıf yaratılmışlık⁷, zorluk⁸, takat, yük, unutma ve hata⁹, zafiyet¹⁰, güçlük¹¹, külfet¹², teysir¹³ ve yararlı iş/amel¹⁴ gibi hususlar dikkate alınarak tekliflerde hafifletme yoluna gidilmiş ve kolaylık sağlanmıştır. Kolaylıkla ilgili bu âyetler incelendiğinde, kolaylığın genel anlamda merhamete ve itaate bağlı olarak sağlandığı ve zorluk-kolaylık dengesinin gözetildiği söylenebilir. Bu tespitten hareketle konuyu üç alt başlıkta ele almak mümkündür.

a) Genel manada kolaylık

Buna “merhamete dayalı kolaylık” da denebilir. Yüce Allah merhametinin/şefkatinin bir eseri olarak mü'min kâfir ayırımı yapmaksızın bütün insanlara hemen her konuda ilkten kolaylık sağla-

⁴ el-Kamer 54/17, 22, 32, 40; ed-Duhân 44/58.

⁵ Meryem 19/97.

⁶ el-Müzzemmil 73/20.

⁷ en-Nisâ 4/28.

⁸ el-Bakara 2/185, 178; el-Hacc 22/78; en-Nür 24/61.

⁹ el-Bakara 2/286; el-A'râf 7/157.

¹⁰ el-Enfâl 8/65-66.

¹¹ et-Talâk 65/7; Tâhâ 20/1-3; el-Müzzemmil 73/20.

¹² Sa'd 38/86.

¹³ Abese 80/20; el-Müzzemmil 73/20

¹⁴ el-Kehf 18/88; el-Leyl 92/5-7; el-Furkân 25/70.

mış, daha açık bir ifadeyle bunu onlara bir lütuf olarak sunmuş ve her şeyi kolay kılmıştır. Burada asla sebep-sonuç ilişkisi söz konusu değildir. Yani aynı zamanda bir nimet olan bu tür kolaylık insanların sunacağı bir şeyin karşılığı olarak değil, sadece Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak onlara verilmiş olup, burada saygın bir varlık olan insanın, yalnızca insan olma özelliği dikkate alınmıştır. Özellikle Kur'an'ın yirmi iki yılı aşkın bir sürede tamamlanması, gerek namaz, oruç, zekât ve hac gibi farz olan emirler gerekse içki, kumar, zina ve hırsızlık gibi yasak/haram olan hükümlerin bir anda değil de Kur'an-ı Kerim'in nüzül seyri içinde farklı zamanlarda teşrî kılınarak insanlar tarafından kolayca kabul edilip yerleşmesinin sağlanması, tadrîc ilkesinin¹⁵ bir gereği olup, kolaylık prensibinin bir başka boyutudur. Dolayısıyla tekliflerin tamamında "kolaylık/kolaylaştırma esası" gözetilmiş, diğer bir ifadeyle bütün şer'î hükümler bu ilkeye göre düzenlenmiştir.

Nitekim "Allah sizden yükünüzü hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır"¹⁶, "Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yük yükler"¹⁷, "Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez"¹⁸, "Allah, dinde size hiçbir zorluk yüklememiştir"¹⁹, "O Peygamber, onlara uygun olanı emreder, onları fenalıktan meneder; onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir"²⁰ gibi âyetler bu gerçeği açık ve kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

b) Özel manada kolaylık

Bu, "itaate dayalı kolaylık" diye de ifade edilebilir. Bu manada kolaylık, daha ziyade sebep-sonuç ilişkisine bağlıdır. İslâm'da bir kısım güzel amellere karşılık olmak üzere mükâfat kabilinden kolaylık sağlanmıştır. Sözelimi, bazı âyetlerde iman, tövbe, salih amel²¹, takva/ittika²², infak ve tevhid²³, dua²⁴, sabır ve sebat birer güzel amel örneği olarak zikredilmiş ve bu amellere/itaate karşılık olmak üzere de bunları yerine getirenlere ahirette verilecek nimetlerin yanı sıra bu dünyada da bazı imkânlar sunulmuş ve işler/hükümler ko-

¹⁵ İçkinin tadrîci olarak yasaklandığı hakkında bk. el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/44; el-Mâide 5/90-91.

¹⁶ en-Nisâ 4/28.

¹⁷ el-Bakara 2/286.

¹⁸ el-Bakara 2/185.

¹⁹ el-Hacc 22/78.

²⁰ el-A'raf 7/157.

²¹ bk. el-Furkân 25/70; el-Kehf 18/88.

²² bk. et-Talâk 65/3-5.

²³ bk. el-Leyl 92/5-7.

²⁴ el-Bakara 2/286. Âyetin nüzül sebebi ve değerlendirilmesi için bk. Elmalılı, *Hak Dini*, II, 995.

laylaştırılmıştır. Meselâ “İnanıp yararlı iş işleyene mükâfat olarak güzel şeyler vardır, ona buyurduğumuzda kolay olanı söyleriz”²⁵, “Elinde bulunandan vereni, Allah’a karşı gelmekten sakınanı ve en güzel söz olan Allah’ın birliğini doğrulayanı biz en kolay olana (“yüsrâ”ya) kolayca iletiriz”²⁶, “Kim Allah’a karşı gelmekten sakınırsa; Allah ona işinde kolaylık verir, bir çıkış yolu ihsan eder, beklemediği yerden onu rızıklandırır; onun kötülüklerini örter ve mükâfatını artırır”²⁷ gibi âyetler bu tespiti teyit eder niteliktedir.

Talâk süresinde peş peşe gelen son âyetler; kolaylaştırmanın, kurtuluş ve rızkın, af ve mükâfatın gerçek sebebini ortaya koymaktadır. Burada özel sebeplere bağlanan kolaylık, ancak o sebepleri yerine getiren kullara hasredilmiştir, ki bu bir sebep-sonuç ilişkisidir. Buna göre iyi sebeplere tevessül edenlere lütuf olarak kolaylık sağlanırken, kötü sebeplere tevessül edenlere de ceza kabilinden zorluklar artırılmıştır. Bu cümleden olarak birçok konuda Allah’a isyan eden İsrâilîğullarına daha önce helâl olan yiyecekler azgınlıkları sebebiyle bir ceza olmak üzere haram kılınmış²⁸ ve cimrilik edenler, kendilerini Allah’a karşı mustağni görenler ve kelime-i tevhidi yalanlayanlar da zor olana (“usrâ”ya) lâayık görülmüştür²⁹.

c) Zorluk-kolaylık dengesi

Genel olarak dinî hükümlerin tamamında kolaylık öngörülmele beraber Allah’ın genel kanununun/sünnetüllâhın bir tezahürü olarak imtihan çerçevesinde bazı zor ve meşakkatli fillerle insanların muhatap kılındığı da bir vakiadır. Bunun en çarpıcı örneklerini peygamberlerin hayatlarında görmek mümkündür. Kur’an-ı Kerim’de de, teşri kılınan hükümlerde zorluk-kolaylık dengesinin gözetildiği görülmektedir. Öyle ki bu durum bir “zorluk-kolaylık dengesini gözetme” esasından söz etmemizi mümkün kılmaktadır. Zira İslâm’da, inançtan ibadete ve diğer muamelelere kadar hemen her konuda denge yani adalet/hakkaniyet temel esas olarak kabul edilmiş olup aşırılıklar asla tasvip edilmemiştir. İnsanı dünya ve ahirette mutlu kılmayı amaç edinen İslâm, onun dengeli bir hayat sürdürmesini arzu etmiş ve buna göre hükümler koymuştur. Dolayısıyla insanoğlu ne tümüyle kolay ne de tümüyle zor olan tekliflerle yükümlü tutulmuştur. Bunu insan hayatıyla ilgili tekliflerin hemen her safhasında gözlemlemek mümkündür. Buradan hareketle böyle bir dengenin yani “zorluk-kolaylık dengesini gözetme”nin, Allah’ın beşere yönelik

²⁵ el-Kehf 18/88.

²⁶ el-Leyl 92/3-5.

²⁷ et-Talâk 65/5-7.

²⁸ el-En’âm 6/146 (Bu âyette yasaklama gerekçesi belirtilmiş, diğer bir âyette ise onların kötü fiilleri dört madde halinde sıralanmıştır. bk. en-Nisâ 4/160-161).

²⁹ bk. el-Leyl 92/8-10.

genel kanunu olduğunu söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Nitekim M. Tâhir b. Âşûr da şer'î hükümlerde zordan kolaya doğru bir seyir söz konusu olduğunu ifade eder³⁰.

İnsan sürekli zorluklarla karşı karşıya bulunsaydı, dünya ona zindan olarak gözükür ve hayat büsbütün felç olurdu. Buna karşılık hayat sıkıntılardan uzak, hep huzurlu ve kolay olsaydı; insan, Karun örneğinde olduğu gibi³¹ kendisine bu mesut hayatı bahşeden biricik yaratıcısını unuttur, her şeyin bu dünyadan ibaret olduğu vehmine düşer ve israf-aşırılıklarla dolu bir yaşam sergilerdi. Zorluk-kolaylık birlikteliği bu hayata manâ kazandırmış ve onu zevkli ve yaşanılır hale getirmiştir. Bu gerçek, bir âyette; *“Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır. Gerçekten zorlukla beraber, bir kolaylık daha vardır”*³², diğer bir âyette ise; *“Allah bir güçlükten sonra kolaylık verecektir”*³³ şeklinde ifade edilmiştir.

2. SÜNNET’TE KOLAYLIK

Kur’an-ı Kerim’de olduğu gibi Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerinde de kolaylıkla ilgili pek çok örnek bulmak mümkün olmakla birlikte bu yazıda ayrıntıya girmeksizin belli başlı örneklerle yetinilecektir.

Her şeyden önce Yüce Allah, elçisine külfetleri arttırma değil, aksine hafifletme görevini vermiştir³⁴. Bu yüzden tekellüften kaçınmayı ilke edinen³⁵ Allah Rasûlü, bazı hadislerinde; *“Din kolaylıktır. Zorluk çıkararak kimse alt olur”*³⁶, *“Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin”*³⁷, *“Ümmetinden hata, unutma ve zor karşısında yaptıkları affedilmiştir”*³⁸ buyurarak kolaylaştırmanın önemini vurgulamış ve bir defasında mescitte küçük abdest bozan birini tartaklamak isteyenleri; *“Siz zorlaştırıcı olarak değil, kolaylık gösterici olarak gönderildiniz”*³⁹ ifadeleriyle uyarmıştır. Hz. Aişe de Hz. Peygamber’in, iki şey arasında muhayyer bırakıldığında, günah olma-

³⁰ bk. Tâhir b. Âşûr, *age*, s. 188.

³¹ bk. el-Kasas 28/76.

³² el-İnşirâh 94/5-6.

³³ et-Talâk 65/7.

³⁴ bk. Sa’d 38/86; el-A’râf 7/157.

³⁵ Buhârî, “İtisâm”, 3.

³⁶ Buhârî, “İmân” 29; Nesai, “İmân”, 28; Müslim, “Cihâd”, 4.

³⁷ Buhârî, “İlim”, 11.

³⁸ İbn Mâce, “Talâk”, 16.

³⁹ Buhârî, “Vudû”, 57; Müslim, “Tahâre”, 98; Ebû Davud, “Tahâre”, 136; Tirmizî, “Tahâre”, 112; Nesai, “Tahâre”, 44, “Miyâh”, 2; İbn Mâce, “Tahâre”, 78.

mak şartıyla daima en kolay olanı seçtiğini⁴⁰ ifade ederek Allah Rasûlü'nün kolaylığı seçimi ile ilgili tutumuna açıklık getirmiştir.

Külfetleri azaltmak ve insanların ağır yüklerini hafifletmek üzere gönderilen⁴¹ Hz. Peygamber (s.a.), Allah'ın dinde sağladığı genişlik ve kolaylığı hamd vesilesi saymış⁴², misvak örneğinde olduğu gibi ümmetine sıkıntı vermemeye özen göstermiş⁴³, herhangi bir mesele sorulduğunda olabildiğince güçlük vermeyecek şekilde cevap vermiştir⁴⁴. Kulluğun en önemli vecibelerinden biri olan namaz hususunda titizlik gösteren Allah Rasûlü, imam olanlara namazı hafif tutmaları talimatını verirken, buna riayet etmeyenleri nefret ettiriciler diye nitelendirerek şiddetle kınamıştır⁴⁵.

Ümmetine karşı son derece şefkatli ve merhametli olan⁴⁶ Hz. Peygamber (s.a.), mü'minleri sıkıntıdan kurtarmak için bütün güçlerini ortaya koyan âlimleri, isabet edip etmemelerine bakılmaksızın sevap alacaklarını söyleyerek müjdelemiştir⁴⁷. Bu müjde sebebiyledir ki, söz konusu müçtehide uyan diğer müslümanlar, onların isabetli olmayan içtihatları ile amel etmeleri halinde bile sorumluluktan kurtulmuş, kulluk borcunu tam anlamıyla yerine getirmiş sayılmışlardır. Doğruyu bulmada isabet edemeyenler, sevap almaları bir yana, mükellefiyetlerini yerine getirmediikleri için sorumlu tutulacak olsalardı içtihadı kim cesaret edebilirdi, ya da hangi âlim bu cesareti kendinde görebilirdi? Böyle bir düşünce ile meseleye yaklaşıldığı zaman, anılan peygamberi ilkenin ne kadar büyük bir kolaylık getirdiği daha iyi anlaşılacaktır⁴⁸.

3. KÜLLÎ KAİDELERDE KOLAYLIK

Sözlükte "temel, temelin aslı"⁴⁹ gibi manalara gelen kaide/kural, Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından, "Cüz'inin hükmünü kapsamına alan küllî kazıyye/genel önermedir"⁵⁰ şeklinde tanımlanırken, çağdaş İslâm hukukçularından Mustafa ez-Zerkâ söz konusu

⁴⁰ Buhârî, "Edep", 80.

⁴¹ bk. el-A'râf 7/157; Ebû Davud, "Hudûd", 25.

⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 167.

⁴³ Nesâî, "İmân", 47.

⁴⁴ Ebû Davud, "Menâsik", 87.

⁴⁵ Buhârî, "İlim", 28; Müslim, "Salât", 182, 183; Tirmizî, "Salât", 61; Nesâî, "İmâme", 35; İbn Mâce, "İkâme", 48-49; Malik, "Cemâa", 13.

⁴⁶ et-Tövbe 9/128.

⁴⁷ bk. Buhârî, "İtisâm", 21; Müslim, "Akdiye", 15.

⁴⁸ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 69.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 361.

⁵⁰ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 114; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 286.

kavramı; “Kendi kapsamına giren hadiseler hakkında umûmî teşriî hükümler ihtiva eden, düstûri ve kısa cümlelerle ifade edilen küllî ve fikhî esaslardır” diye tarif eder⁵¹.

İslâm hukukçuları tarafından küllî kaideleri/genel kuralları toplayan *el-Kavâid* ve *el-Eşbâh ve'n-nezâir*⁵² adı verilen çalışmalar yapılmıştır. Kuşkusuz bu türün bir örneği de, Osmanlı Devleti'nin son döneminde 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa⁵³ başkanlığında hazırlanmış olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin⁵⁴ başında yer alan -fikhın tarifi ile ilgili 1 madde dışında- 99 maddeden oluşan küllî kaidelerdir. Bunlar özellikle muamelât sahasında fıkha dinamiklik kazandırmak üzere birçok şer'î delile dayanarak çıkarılan kurallardır. Bunlar arasında doğrudan veya dolaylı olarak kolaylık/kolaylaştırma prensibini ihtiva eden pek çok kural olmakla birlikte burada sadece doğrudan söz konusu prensiple ilgisi bulunan yedi kaideye yer vermekle yetinilecektir. Zira amacımız bu kaidelerin neler olduğunun tespiti ve tahlilleri değil, söz konusu prensibin kapsamına ve bu kaidelere temel oluşturmasına dikkat çekmektir.

Konu ile ilgili kurallardan biri, “Meşakkat teysiri celbeder” şeklinde düzenlenen Mecelle'nin on yedinci maddesidir. Bu kural, kısaca güçlük, sıkıntı, kolaylaştırmayı gerekli kılar ve güçlük kolaylık sebebidir diye açıklanmaktadır⁵⁵. *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde bunu dördüncü kaide olarak zikreden İbn Nüceym (970/1563), ibadetlerle ilgili hafifletme sebeplerini; “yolculuk, hastalık, ikrah, unutma, cehalet, zorluk-genel sıkıntı/umûmu'l-belvâ, (akıllı ve bülûğa ermiş olmama ve köle olma gibi) noksanlık” olmak üzere yedi madde halinde kaydetmekte⁵⁶, hafifletme yollarını da yine yedi madde olarak sıralamaktadır⁵⁷. Ancak uygulamada ne hafifletme sebepleri ve ne de hafifletme yolları bunlarla sınırlı tutulmuştur.

⁵¹ Mustafa ez-Zerkâ, *el-Fikhu'l-İslâmî fi sevhî'l-cedîd*, II, 947.

⁵² Şafiîler'den Suyûtî'nin (911/1505), Hanefî'lerden ise İbn Nüceym'in (970/1563) *el-Eşbah ve'n-nezâir* isimli eserleri bulunmaktadır.

⁵³ Hayatı ve kişiliği hakkında geniş bilgi için bk. Ebu'l-Ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara, 1996; *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu*, Ankara, 1997.

⁵⁴ Mecelle hakkında geniş bilgi için bk. Öztürk, *Osman, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1991; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 327-338; Aydın, M. Akif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 59-80; a.mlf, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, XXVIII, 231-235; Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri*, Manisa ts.

⁵⁵ Berki, A. Himmet, *Mecelle*, s. 20. Ayrıca bk. Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye*, I, 260

⁵⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 75-81.

⁵⁷ bk. İbn Nüceym, *age*, s. 83 (Hafifletme yolları şöyle sıralanır: *Iskat/sakit kılma, tenkis/azaltma, ibdal/bedel koyma, takdîm/öne alma, te'hîr/geciktirme, terhis/ruhsat verme, tağyîr/değişiklik yapma*).

Diğer kuralları da şöyle sıralamak mümkündür: a) “Bir iş dik oldukta müttesi’ olur (mad. 18)”. Yani bir işte darlık ve meşakkat görülünce ruhsat ve genişlik gösterilir, “zarar izale olunur (mad. 20)”⁵⁸. c) “Zarûretler memnû/sakıncalı olan şeyleri mübah kılar (mad. 21)”. d) “Zarar-ı ‘âmmı def için zarar-ı hâss ihtiyar olunur (mad. 26)”⁵⁹. e) “Hâcet/ihtiyaç umûmi olsun husûsi olsun zarûret menzilesine tenzil olunur (mad. 32)”⁶⁰. f) “Örf ile tayin nass ile tayin gibidir (mad. 45)”. Hanefi hukukçularına göre, sahih örf ile sabit olan şey, şer’î bir delille sabit olmuş gibidir⁶¹. g) “Ezmanın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz (mad. 39)”⁶².

Burada zikredilen kuralların başta meşakkat olmak üzere darlık, zaruret, zarar, ihtiyaç, örf ve zaman gibi faktörlere dayandığı ve insanların bu durumlarda ortaya çıkan problemlerin üstesinden kolayca gelmesini temin etmek ve onlara bir çıkış yolu sunmak üzere tespit edildiği açıkça görülmektedir. İnsanlara yarar sağlamayı ve onlardan sıkıntı gidermeyi gaye edinen İslâm hukuku da, söz konusu durumları kolaylık prensibinin bir gereği olarak hukuki düzenlemelerde hafifletme ve kolaylaştırma vesilesi kabul etmekle kalmamış, bu konuda âlimleri/müçtehitleri de aynı titizliği göstermeye davet etmiştir. Bu ilkeden yola çıkan fakihler de, bunları göz önünde bulundurarak şer’î hükümlerle ilgili içtihatlarında kolaylık göstermişlerdir⁶³.

II. KOLAYLIK PRENSİBİNİN HÜKÜMLERE YANSIMASI

İslâm hukuk müdevvenatında, Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’teki örnekler dikkate alınarak kolaylık prensibinin bir gereği olarak gerçekleştirilen pek çok çözüm ve içtihat örnekleri bulunmakla birlikte, her zaman bu prensip açıkça ifade edilmemiştir. Ancak bu çözüm ve içtihatların anılan prensibe dayandığı, başka bir ifadeyle söz konusu ilkeden hareketle meselelerin çözüme kavuşturulduğu hemen ilk bakışta anlaşılır. Nitekim bu prensip, fıkıh kitaplarında bazen “*teysîr(an)-teshîlen ve teysîran/kolaylaştırmak üzere, li’t-teysîr ‘ale’n-nâs/insanlara kolaylık sağlamak için, teysîran li’l-emr ‘ale’n-nâs/insanlar için o işi kolaylaştırmak üzere, li’l-yüsr/kolaylık için, def’an li’l-‘usr/zorluğu gidermek için, tahkikan li’l-yüsr/kolaylığı ger-*

⁵⁸ Berki, A. Himmet, *age*, s. 20.

⁵⁹ Mecelle’nin, “Zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izale olunur (mad. 27)” ve “Ehven-i şerreyn tercih olunur (mad. 29)” maddeleri de aynı mahiyettedir.

⁶⁰ Örnek için bk. Mevsîlî, *age*, 91 (Örnek farklı şehirlerdeki kadıların aralarındaki yazışmaları ile ilgilidir).

⁶¹ Ebû Zehra, *Fıkıh Usulü*, (trc. A. Şener), s. 235.

⁶² Bu kaide üzerine Mehmed Erdoğan tarafından müstakil bir çalışma yapılmış olup ilk olarak *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* adıyla 1990’da yayımlanmıştır.

⁶³ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye*, I, 260.

*çekleştirmek üzere*⁶⁴ gibi açık tabirlerle ortaya konmakla birlikte, daha ziyade ilkenin kendisi değil, farklı isim ve tabirlerle sadece gerekçeleri zikredilmiştir. Bu gerekçeler pek çok olmakla beraber bu yazıda ele alınacak olanları; *teysîr*, *zarûret*, *harec*, *umûmu'l-belvâ*, *özür*, *'af* ve *te'âmül* olmak üzere yedi madde halinde sıralamak mümkündür. Burada Hanefî fakihleri tarafından başta *teysîr* olmak üzere diğer gerekçeler esas alınarak hükme bağlanmış meseleler üzerinde durulacak, ancak çok fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

1. TEYSİR

İslâm hukukunda bazı meseleler bazen açıkça "*teysîr*" tabiri zikredilerek bazen ise zikredilmeden bu esas göz önünde bulundularak hükme bağlanmış ve çözüme kavuşturulmuştur.

Hanefî mezhebinde durgun suya bir pislik bulaşırsa bu su ile abdest alınmaz. Ancak su, 10x10 zira' (arşın) ise çok su/ma-i kesir hükmünde sayılır ve temiz kabul edilir. Mevsîlî (ö. 983/1575) burada genişliğin 10x10 şeklinde belirlenmesinin kolaylaştırma esasına dayandığını ifade etmektedir⁶⁵. Kuyulara insan, koyun veya köpek gibi canlıların düşüp ölmesi ve orada kabarmış ya da dağılmış olarak bulunması halinde, kuyudaki suyun tamamının boşaltılması gerekirken, hukukçular bunun mümkün olmaması durumunda insanlara kolaylık olsun diye 200-300 kova su atıldığında suyun temizlenmiş olacağına hükmetmişlerdir⁶⁶. Burada belli kova sayısının su atılması şeklinde bir belirleme yapılmasının kolaylaştırma amacına dayandığı açıktır.

İnsanların mutmain olmaları farklılık arz ettiği halde, köpek yalaması gibi görünmeyen pisliklerde, üç defa yıkamanın yeterli olacağına hükmedilmesi, yani burada gizli/subjektif sebebin değil de açık/objektif sebebin yani üç defa yıkamanın esas alınması⁶⁷, Ebû Yusuf'un düşüncesine aykırı olarak Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre teyemmümün, sadece halis toprakla değil de kireç ve alçı gibi maddelerle de yapılabilmesi kolaylaştırma bakımından olup, söz konusu prensibe dayanmaktadır⁶⁸.

Şâfiî mezhebine göre, büyük ve küçük abdest tabii yolları/sebîleyn dışında vücudun her hangi bir yerinden çıkan kan vs. ile abdestin bozulmayacağını kaydeden Serahsî, burada onların, in-

⁶⁴ Tabirler için bk. Serahsî, *age*, I, 18,76, 109, 145, 148; II, 150, 156, 159; III, 175; V, 3; X, 145; XX, 136; XXX, 167; Mevsîlî, *age*, I, 101, 102; Meydâni, II, 4, 36.

⁶⁵ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, I, 14.

⁶⁶ a.mlf., *age*, I, 18.

⁶⁷ Serahsî, *age*, I, 93.

⁶⁸ a.mlf., *age*, I, 109.

sanlara o işi kolaylaştırmak üzere bunu benimsediklerini ifade etmektedir⁶⁹. Molla Hüsrev de (ö. 885/1480), Ebû Hanîfe'nin namazda Farsça kıraatı caiz görmesinin temelinde kolaylık prensibinin bulunduğunu belirtmekte ve onun “*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz*”⁷⁰ âyetini delil kabul edip kolaylaştırma esasına dayanarak kıraatte lâfız yerine manaya uymanın vacip olduğu sonucunu çıkardığını belirtmektedir⁷¹.

Nafîle gece namazlarını, Ebû Hanîfe'ye göre dört rekâta bir selâm şeklinde, İmameyn ile İmam Şâfiî'ye göre ise iki rekâta bir selâm tarzında kılmanın daha iyi olduğunu kaydeden Serahsî, Ebû Hanîfe'nin görüşüne meyiletmekle beraber teravih namazının iki rekâta bir selâm ile kılınmasında, daha çok beden rahatlığının meydana geleceğini, ayrıca topluluk halinde eda edilen ibadetlerde, kolaylık esasına göre hareket edilmesinin daha yerinde olacağını belirtmekte, fakat fazilet bakımından meseleye bakılınca bedene meşakkat verinin tercih edilebileceğini ilâve etmektedir⁷². Böylece Serahsî mezhebin kurucusundan yana tercihini yapmıştır. Ancak burada ona katılmak pek mümkün gözükmemektedir. Zira ister ibadetlerde isterse muamelelerde olsun, işin tabiatından kaynaklanan zorluk dışında faziletli diye özellikle zor ve güç olanı tercih edip yapmanın İslâm'ın kolaylık prensibine ters düştüğü açıktır⁷³. Muhtemelen Serahsî'nin de bu ifade ile kastettiği, bizzat meşakkat değil, ibadet için daha çok emek vermek ve zaman ayırmak şeklinde anlaşılmalıdır.

2. ZARÛRET

Sözlükte “bir şeye mecbur olmak”⁷⁴ manasına gelen zaruret, bir fıkıh terimi olarak “insana açlıktan veya başka bir şeyden isabet eden ve kendisinden kaçınılması mümkün olmayan zarardır”⁷⁵ şeklinde tarif edilmektedir.

Zarurete dayalı düzenlemelerin ilk örnekleri Kur'an-ı Kerim'de bulunmakta olup, bu kelime beş âyette geçmektedir⁷⁶. Bu âyetlerde ölü hayvan, Allah'tan başkası adına kesilen hayvan ve domuz etini yemek yasaklanmışken, mecbur kalındığında başkalarının hakkını

⁶⁹ a.mlf., *age*, I, 76.

⁷⁰ el-Müzzemmil, 73/20.

⁷¹ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, s. 19.

⁷² Serahsî, *age*, I, 108-109.

⁷³ Konu hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Atay, Hüseyin, “Din Kolaylıktır” *EÜİFD*, sy. 3, yıl 1986, Kayseri, s. 15-16; Çalış, *age*, s. 36-44.

⁷⁴ İbn Manzûr, *age*, IV, 484.

⁷⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 311; Baktır, Mustafa, *Zaruret Hali*, s. 11-15.

⁷⁶ bk. el-Bakara 2/173; en-Nahl 16/115; el-En'âm 6/119, 145; el-Maide 3/3.

gözetmek ve sınırı aşmamak şartıyla yenilebileceği belirtilmektedir. Bu nasslar, “Zarûretler memnû/sakıncalı olan şeyleri mübah kılar”⁷⁷ kuralının temelini oluşturmuştur. Esasen bu tutum hemen her hukuk sistemi için kaçınılmazdır. Nitekim bu kural beşerî hukukta, “Zaruretin kanunu yoktur” şeklinde ifade edilmiştir⁷⁸.

Kur’an-ı Kerim’de olduğu gibi Sünnet’te de zaruret durumu dikkate alınmıştır. Nitekim Ebû Sa’leb el-Huşeni’nin, ehl-i kitabın domuz eti pişirdikleri ve şarap içtikleri kaplarını kullanıp kullanamayacağına ilişkin sorusuna, Hz. Peygamber (s.a.); “Eğer onları kullanmak zorunda kalırsanız su ile yıkayınız ve onlarda yemek pişiriniz”⁷⁹ diyerek cevap vermiştir. Soğuk bir gecede ihtilam olan Amr b. el-As’ın, su bulunduğu halde yıkandığında hasta olacağından korkup “kendinizi öldürmeyin”⁸⁰ âyetine dayanarak teyemmümle sabah namazını kıldırıldığını ifade etmesi üzerine, Allah Rasûlü bir şey demeksizin gülerek bu davranışa onay vermiştir⁸¹. Yine müşriklerle alışverişi yasaklayan⁸² Hz. Peygamber (s.a.) her zaman veya normal şartlarda değil, ancak zaruret durumunda müslümanın, kâfir veya müşrik birine ücretle iş yaptırabileceğine cevaz vermiştir⁸³.

Müçtehitler de nasslardaki zarurete dayalı düzenleme ve uygulama örneklerini göz önünde bulundurarak kendi dönemlerinde içtihatla bulunmuş ve çözüm üreterek toplumun önünü açmışlar ve böylece onlara kolaylık sağlamışlardır. Nitekim necaset düşen kuyu sularının temizlenebilmesi için necasetin durumuna göre belli kova sayısınca su çıkarmanın yeterli olduğunu ifade eden Serahsî, kova ile hiç damlatmayacak şekilde kuyudan su çekmenin mümkün olmadığını ileri sürerek bu işlem esnasında kovadan taşan su damlalarının kuyuya düşmesi halinde oradaki suya zarar vermeyeceğini belirtmektedir. Bunu, kaçınılması mümkün olmayan durum/zaruret olarak gören Serahsî, “Allah, insana gücünün yetmediği bir şeyi yüklemek”⁸⁴ âyetine göre de bu tür şeylerin dini bakımdan af kapsamına girdiğini eklemektedir⁸⁵.

Doğan, akbaba, karga ve atmaca gibi yırtıcı kuşların artışı olan suların temiz sayılması ve bunlarla temizliğin yapılabileceğine hükmedilmesi yine zaruret ve ihtiyaç durumuna dayanmaktadır. Bunlar,

⁷⁷ Mecelle, mad. 21.

⁷⁸ Bakkal, Ali, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan*, s. 107.

⁷⁹ Ebû Davud, "Et'ime", 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 184.

⁸⁰ en-Nisâ 4/29.

⁸¹ Buhârî, "Teyemmüm", 7; Ebû Davud, "Tahâre", 126.

⁸² Ebû Davud, "Buyu", 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 126.

⁸³ Hadis için bk. Buhârî, "İcâre", 3.

⁸⁴ el-Bakara 2/286.

⁸⁵ Serahsî, *age*, I, 90; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 21; İbn Abidin, *Reddül-Muhtâr*, I, 141.

aynı zamanda istihsanın temelini oluştururlar. Zira kıyasa göre, yırtıcı hayvanlarda olduğu gibi yırtıcı kuşların artışı da pis sayılır⁸⁶.

3. HAREC

Sözlükte; darlık, sıkıntı, sıkışık durum, günah ve hata gibi manalara gelen harec, İbn Abbâs tarafından “kendisinden kurtulma imkânı olmayan güçlük”⁸⁷ şeklinde tarif edilirken, diğer pek çok âlim de onu, daha ziyade “darlık” olarak anlamıştır⁸⁸.

Harec kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de on beş defa geçmektedir⁸⁹. Söz konusu âyetlerde Yüce Allah’ın, Hz. Peygamber (s.a.) de dahil⁹⁰ olmak üzere insanlara zorluk yüklemek istemediği⁹¹ ve gerçekten de onlara dinde zorluk yüklediği⁹² vurgulanmakta ve özellikle “*Âmâ-ya güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya da güçlük yoktur*”⁹³ şeklinde tekrarlanan ifadeler yer almaktadır. Burada “âmâ” ve “topal” gibi görme ve yürüme engellilerle sağlık bakımından zafiyet içinde olan ve kısmen güç-kuvvetten yoksun “hasta” zikredilerek her defasında bunların ardından “güçlük yoktur” ifadelerinin ikişer defa ve peş peşe tekrarlanması bir hassasiyetin ifadesi olup dikkat çekici ve düşündürücüdür. Bu âyetler Yüce Allah’ın dinî hükümlerde insanın özellikle de özürlü/engelli ve hasta halini esas aldığı açık ve kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Öyle ki, bu durum İslâm’da bir “özürlüler/engelliler hukuku”ndan da söz etmemizi mümkün kılmaktadır. Nitekim dinimiz, özürlüler için genellikle onların ibadetlerden uzaklaşmalarına ve sosyal hayattan tecrit edilmelerine yol açacak muafiyetler yerine, gerek ibadetleri gerekse hukuki işlemleri kendi konumlarına göre zorlanmadan yapmalarını sağlayan bir kısım kolaylık ve ruhsatlar getirmiştir. Kur’an-ı Kerim’de de “*Kendisine o âmâ/görme engelli geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öbür yana döndü*”⁹⁴ denilerek Abdullah b. Ümmi Mektum ile ilgili olarak Peygamber Efendimiz uyarılmış ve engellilere karşı nazik davranılması hususunda dikkat çekilmiştir.

⁸⁶ Merğînâni, *age*, I, 23; Mevsilî, *age*, I, 19; İbn Abidin, *age*, I, 149. Başka örnek için bk. Mevsilî, *age*, I, 13.

⁸⁷ Cessâs, *age*, III, 251.

⁸⁸ Cessâs, *age*, III, 251; Kurtubî, *el-Câmi’*, XII, 101; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3424.

⁸⁹ M. Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemu’l-müfehres*, s. 196.

⁹⁰ el-Ahzâb 33/38.

⁹¹ el-Mâide 5/6.

⁹² el-Hacc 22/78.

⁹³ en-Nür 24/61; el-Feth 48/17.

⁹⁴ Abese 80/1-2.

İtikadî veya hukukî olsun kullarına takat ölçüsünü aşan hiçbir teklifte bulunmama ilkesini getiren Yüce Allah'ın, son elçisi Hz. Peygamber'in de, müşfik olmanın bir gereği olarak bütün beyan ve fiillerinde Rahman'ın kullarına karşı bu esası dikkate aldığı görülmektedir. Sözelimi, yukarıda da belirtildiği üzere Allah Rasûlü'nün meşakkat verme korkusuyla misvak kullanmayı farz kılmaktan kaçınması⁹⁵, farz olur ve bu da zorluk getirir düşüncesiyle nafil namazları sürekli camide ve cemaatle kılmaması⁹⁶ ve yine zorluk olmasın diye bir abdest ile beş vakit namaz kılıp bunun yapılabileceğini göstermesi⁹⁷ hep kolaylık amacıyla yapılmış uygulamalar örnekleridir. Hz. Aişe de, "Allah dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklememiştir"⁹⁸ âyetine dayanarak, uykudan kalkıldığında kaba sokulmadan önce ellerin yıkanması gerektiğine ilişkin hadisi⁹⁹ kabul etmemiştir¹⁰⁰.

Fıkıh literatüründe de zorluğu giderme anlamında; "def'an li'l-harec/zorluğu gidermek üzere, nefyen li'l-harec/zorluğu ortadan kaldırmak için, ve'l-harecu medfû'un/zorluk ortadan kaldırılmıştır" gibi tabirlerle¹⁰¹ hükme bağlanmış içtihat örneklerine rastlamak mümkündür. Zira Kur'an ve Sünnet'te bu hususta gösterilen hassasiyet, sahabeden günümüze bütün İslâm hukukçuları tarafından da gösterilmiştir. Bu cümleden olarak vücut ve elbiseye iğne ucu kadar sıçrayan idrar serpintilerinin¹⁰² ve yıkandıktan sonra pislik izinin kalmasının zarar vermemesi¹⁰³, ayakkabıda görülen pisliğin toprağa sürtmek yoluyla temizlenmiş olması¹⁰⁴ gibi taharet konusundaki çözümler hep zorluğu giderme esasına dayanmaktadır. Aynı şekilde abdestte ve gusûlde, ağız ve burun yıkanırken gözlerin içini yıkamanın terk edilmesi¹⁰⁵, yaraların meshedilebilmesi ve hatta duruma göre meshin de terk edilebilmesi¹⁰⁶, sarık ve şapkada sahih olmamakla birlikte mestlerin üzerine meshin yapılabilmesi¹⁰⁷, şartların tahakkuk etmesi halinde abdest yerine teyemmümün teşri kılınması¹⁰⁸, teyemmüm için suya olan mesafenin "mil" ile belirlenmesi¹⁰⁹, hastanın su bu-

⁹⁵ Buhârî, "Cum'a", 8; Müslim, "Tahâre", 42.

⁹⁶ Buhârî, "Ezan", 81; Müslim, "Musâfirîn", 213.

⁹⁷ Serahsî, *age*, I, 5.

⁹⁸ el-Hacc 22/78.

⁹⁹ Hadis için bk. Buhârî, "Vudû", 26; Müslim, "Tahâre", 87, 88.

¹⁰⁰ Zekiyyüddin Şa'ban, *age*, s. 84.

¹⁰¹ bk. Mevsilî, *age*, I, 56, 77, 83, 111, 127; II, 58.

¹⁰² bk. Mevsilî, *age*, I, 35.

¹⁰³ bk. Serahsî, *age*, I, 93. Mevsilî, I, 35-36.

¹⁰⁴ Serahsî, *age*, I, 82. Ayrıca bu konuda hadis için bk. Ebû Davud, "Salât", 89.

¹⁰⁵ Mevsilî, *age*, I, 7, 11; Kurtubî, *age*, VI, 84 vd.

¹⁰⁶ Mevsilî, *age*, I, 26.

¹⁰⁷ a.mlf., *age*, I, 25.

¹⁰⁸ Serahsî, *age*, I, 108; Mevsilî, *age*, I, 20.

¹⁰⁹ Mevsilî, *age*, I, 20.

lunduğu halde soğuk havada soğuk su ile abdest almayıp teyemmüm edebilmesi¹¹⁰, Ebû Hanîfe'ye göre -abdestte dirsekler dahilken-teyemmümde dirseklerin dışında kolların çoğunun mesh edilmesinin yeterli olması¹¹¹ gibi fikhî çözüm ve düzenlemelerin tamamı, zorluğun kaldırılması ve meşakkat, zarar ve sıkıntının giderilip kolaylığın sağlanması esasına dayanmaktadır¹¹². Ancak burada işin tabiatından kaynaklanan ve ek bir yük getirmeyen, başka bir deyişle ilave külfetlere neden olmayan meşakkat ve zorlukların çözümlerinde dikkate alınmadığı unutulmamalıdır. Kaldı ki Şâri' de bir sanat ve meslek sahibi olmak için çalışmak gibi âdetde de meşakkat olarak görülme-yip normal kabul edilen veya mükellef için ıslah niteliği taşıyan ya da imtihan vesilesi sayılan sıkıntıları hükümlerin hafifletilmesinde dik-kate almamış, aksine bu tür meşakkat ve zorlukları öngörmüştür. Dolayısıyla meşakkat içeren her teklifin temelinde bu tür gerekçelerin bulunduğu söylenebilir¹¹³.

Bütün insanları büyük bir şehrin tek bir yerinde bir araya getirmekte zorluk bulunduğu, bunun ise giderilmesinin esas olduğu noktasından hareketle Ebû Hanîfe ile İmam Muhammed'e göre cum'a namazının şehrin farklı birkaç yerinde kılınması caizdir¹¹⁴. Alışverişte şart muhayyerliği süresi Ebû Hanîfe'ye göre üç günden fazla olmayacağı halde, İmameyn bu sürenin belli olması şartıyla daha fazla olması halinde de caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerekçe olarak ise bir işi, gereği gibi düşünüp aldanmamak için çoğu zaman böyle bir ek süreye ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir¹¹⁵. İşte insanların bu tür ihtiyaçlarını dikkate alıp onlara yeterince süre vermemek, bir bakıma onlara zorluk yüklemek anlamına gelir ki, bundan mutlaka kaçınmak gerekir. Diğer bir ifade ile İslâm hukukunun amacı, insanların zorluklarla yüz yüze getirilmesi değil, imkânlar elverdiği ölçüde külfetler asgariye indirilerek onlara genişlik sağlanmasıdır. Kuşkusuz böyle bir yaklaşım tarzı, İslâm hukukunun gayeleri ile de örtüşmektedir.

Hanefî mezhebinde kolaylaştırma yollarını açmak, zorlukları artıracak sebepleri ise tamamen kaldırmak veya en aza indirmek için bir takım kurallar benimsenmiştir. Bu cümleden olarak şer'î hükümler hikmetlere değil, açık ve munzabıt vasıflara/illetlere bağlanmış, mükellefiyet için akıl ve temyiz yerine objektif zahiri ölçü olmak üzere bülûğ illet olarak kabul edilmiştir¹¹⁶.

¹¹⁰ a.mlf., *age*, I, 20.

¹¹¹ a.mlf., *age*, I, 21.

¹¹² Başka örnekler için bk. Serahsî, *age*, I, 117; Mevsûlî, *age*, I, 11.

¹¹³ Konunun özellikle nasslar bağlamında mekâsıduş-şerî'a açısından tahlili için bk. Şâtübî, *age*, II, 107-167.

¹¹⁴ Molla Hüsrev, *Dürer*, I, 136.

¹¹⁵ bk. Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, II, 13.

¹¹⁶ Serahsî, *el-Usûl*, I, 140.

4. UMÛMU'L-BELVÂ

Kelime olarak; sıkıntı, çile, musibet ve ihtiyaç gibi manalara gelen belvâ, umûmu'l-belvâ şeklinde bir tamlama olarak; kaçınılması zor veya imkansız durum diye tarif edilmektedir¹¹⁷. Söz konusu kavramı "herkesin edinmiş olduğu kötü bir âdet" diye tanımlayan Muhammed Hamidullah, bunun araştırılmaya muhtaç bir konu olduğunu ifade etmekte ve en muhafazakâr hukukçuların bile bu âdetlere atıfta bulunup, onu, İslâm hukukunun geçerli kaynaklarından saydıklarını belirtmektedir¹¹⁸.

Hanefî hukuk doktrininin en geniş ve temel kaynaklarından biri olan *el-Mebsût*'ün müellifi Serahsî, eserinde bunun pek çok örneğine yer vermekte ve "belvâ"nın başka konularda olduğu gibi necâsetin hükmünü hafifletmede de etkisi bulunduğunu, bu bağlamda fahiş sayılacak miktarda olmayan az bir pisliğin namazın sıhhatine engel teşkil etmediğini belirtmektedir¹¹⁹. Hz. Peygamber (s.a.), koyun tersi hakkında "*o pislik/ricstir*"¹²⁰ dediği halde, imameyn tarafından yollarda ondan sakınmanın çok zor olması sebebiyle necâset-i hafife kabul edilmiştir¹²¹. Yine Hanefî mezhebinde, eti yenmeyen kuşların terslerinin İmam Muhammed'in düşüncesinin aksine necâset-i hafife olarak görülmesi, umûmu'l-belvâ'dan dolaydır. Çünkü bu kuşlar terslerini havadan bıraktıkları için insanların ondan kendilerini korumaları mümkün değildir¹²².

Ayakkabı veya meshe bulaşan yaş bir pislik, genel kurala göre ancak yıkamakla temizlenmiş olur. Fakat Ebû Yusuf bunun insanlar için kaçınılması zor bir durum (belvâ) olduğunu ileri sürerek böyle bir durumda ayakkabıyı toprağa sürtmek suretiyle pisliğin bizzat kendisi ve kokusu kalmamış olursa temiz sayılacağını belirtir¹²³. Burada Ebû Yusuf, belvâyı hadise dayandırmıştır¹²⁴. Yine, sırf uyku galebe çaldığından secde uyuyakalan kişinin abdesti bozulmaz diyen Serahsî, burada belvâdan dolayı kıyasın terk edildiğini söyler¹²⁵. Kedinin temiz sayılmasının illeti olarak da, bu hayvanın sürekli insanla aynı mekânı paylaşmasından dolayı belvânın bulunması gösterilmiştir¹²⁶. Görülmektedir ki, burada belvâ, zorluğa yol

¹¹⁷ bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 50, 587.

¹¹⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuk Etüdleri*, s. 90.

¹¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 55.

¹²⁰ Hadis için bk. İbn Mâce, "Tahâre", 16.

¹²¹ Mevsilî, *age*, I, 32.

¹²² a.mlf., *age*, I, 34.

¹²³ Geniş bilgi için bk. Serahsî, *age*, I, 82.

¹²⁴ Hadis için bk. Ebû Davud, "Salât", 89.

¹²⁵ Serahsî, *age*, I, 79.

¹²⁶ Serahsî, *age*, I, 49.

açan kıyasın bırakılarak kolaylaştırmanın sağlanmasına sebep teşkil eden bir durumdur.

Genel olarak hukukî düzenlemelerde İslâm hukukunu benimsemiş olan Osmanlılar da bu prensibe çokça müracaat etmiş, gedik ve icareteyn türü bazı müesseselerin çözümünü buna dayandırmışlardır¹²⁷. Fıkıh kitaplarında birçok meselenin çözümünde önemli bir gerekçe olarak kabul edilen umûmu'l-belvâ, istihsan deliline de temel oluşturmuştur¹²⁸.

5. ÖZÜR

Özür, bir kısım dinî mükellefiyetlerin, nicelik ve nitelik bakımından kısmen veya tamamen, geçici veya sürekli kalkmasına vesile olan durumdur¹²⁹. Dar manada abdesti bozan ve devam eden beden rahatsızlığına özür, buna yakalanan kişiye özürlü denir¹³⁰.

Özürlü mükellef için hukukî düzenlemelerde bir hafifleme başlar ve İslâm hukukundaki genel ve herkesi bağlayıcı düzenlemelerden bazıları özürlü lehine istisna edilir. Bu, kolaylaştırma ilkesini benimsemiş olan İslâm'ın en önemli özelliklerindedir. Çünkü bu din sadece sağlam ve sağlıklı, güçlü ve kuvvetli olanları değil; zayıf, hasta ve özürlü herkesi muhatap kabul ederek durumlarına göre onlara yükümlülükler getirmiş ve çeşitli görevler yüklemiştir. Çünkü İslâm'ı yaşamak insan için yegâne kulluk görevi ve huzur vesilesidir. Dolayısıyla bu huzuru yaşama belli insanlara mahsus bir ayrıcalık olmayıp, hangi seviyede olursa olsun her mükellef, durumuna göre Yüce Allah'a karşı "kulluk görevini ifa etme huzuru"nu yaşama hakkına sahiptir ve hiçbiri bu haktan mahrum edilemez..

Kısaca söylemek gerekirse, İslâm hukukundaki birçok düzenlemede özür dikkate alınmış ve özürlülere gerekli kolaylıklar sağlanmıştır. Sözgelimi, abdest organlarında yarası bulunan bir kişi, su ile yıkamak yaraya zarar verdiği takdirde, bu organını meshedebilir. Hatta sağlığa zarar vermesinden korkarsa meshetmeyi de terk edebilir¹³¹. Burada, yıkamanın yaraya zarar vereceği ve yaranın iyileşmesinin uzayacağı kesin veya kesine yakın ise, kişi mutlaka meshetmek hatta, doktorun önerisine uyararak bunu da terk etmek zorundadır. Ne

¹²⁷ Akgündüz, *age*, I, 60. Diğer bazı belvâ örnekleri için bk. Serahsî, *age*, I, 49, 75, 79, 88; Mevsilî, *age*, I, 17; Yavuz, Y. Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, s. 340-341.

¹²⁸ Örnekler için bk. Yavuz, *age*, s. 319-320.

¹²⁹ Geniş bilgi için bk. Kâsânî, *Bedâi'*, I, 27-39; Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, I, 101-104; Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbâdetler İlmihali*, I, 247-250.

¹³⁰ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 71; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 162.

¹³¹ Mevsilî, *age*, I, 26.

olursa olsun yıkamak daha uygundur düşüncesiyle hareket etmek İslâm'ın, özellikle hukukun gayesine ve mükellefiyet anlayışına uymaz.

Hanefî mezhebindeki genel kurala göre secdede burun ve alnın birlikte yere konması gerekmektedir. Bununla birlikte imameyn, bir özür sebebiyle secdede alın yerine sadece burnun konulmasıyla yetinilebileceğini kabul etmişlerdir¹³².

6. AF

Hız. Peygamber (s.a.), insanın, uyku ya da unutma gibi irade dışı ve ikrah gibi iradeyi sakatlayan durumlarda yaptıklarından sorumlu olmayacağını¹³³ ifade buyurarak af/hoşgörü ilkesini ortaya koymuştur. Hanefî fakihlerinden Serahsî de, kendisinden kaçınılması mümkün olmayan şeyler af kapsamına girer¹³⁴ diyerek af ilkesine temel teşkil eden bir başka ilkedenden/kaçınılmazlıktan söz etmiştir.

Fürû kitaplarının özellikle temizlik bölümünde pisliklerin ağır ve hafif diye ikiye ayrıldığı, ayrıca bunlardan her birinin ne kadar olduğu takdirde namaza engel teşkil edeceği hususunda, hukukçular tarafından belli ölçü ve miktarların benimsendiği bilinmektedir. Şâfiî ve Maliki mezheplerinde necâseti az-çok diye ikiye ayırmanın doğru olmadığı, azının da çoğunun da aynı olduğu görüşü benimsenmiştir¹³⁵. Hanefî mezhebinde ise necis maddeler için ağır/galiz ve hafif pislik şeklinde ikili ayırım kabul edilmiş, ağır sayılan necaset için ağırlık ve hacim ölçüsü kriterleri belirlenmiştir. Bu ayırım daha çok namazın sıhhatine engel olup olmama yönüyledir, yoksa kirlenmeye yol açma bakımından değildir. Zira her ikisi de kirlilik sebebidir. Meselâ, insan dışkısı gibi katı pislikten 3.5 gram (1 dirhem) veya daha fazla necaset bulaşan bir elbise ile ya da idrar gibi sıvı necasetten el ayası/avuç içi kadar veya daha fazla alana yayılan pislik bulunan bir yerde kılınan namaz sahih değildir. Çünkü katı ve sıvı pislikler için bir muafiyet sınırı yani dirhem miktarı ve el ayası ölçüsü getirilmiştir. Bundan daha az pislik bulaşan elbise ile kılınan namazın sahih olacağı kabul edilir. Zira söz konusu miktardan daha az olan pislik af kapsamına girer. Nitekim bu konuda icma da bulunmaktadır¹³⁶. İbn Rüşd (ö. 595/1126), kendine mahsus içtihatları da olan bir Maliki hukukçusu olduğu halde, Hanefîlerin necâset konusundaki ikili

¹³² a.mlf., *age*, I, 52.

¹³³ İbn Mâce, "Talâk", 16.

¹³⁴ Serahsî, *age*, XV, 103.

¹³⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 81.

¹³⁶ bk. Serahsî, *age*, I, 60, 90; Mevsilî, *age*, I, 31.

taksimini benimsemiş ve bu kanaatini “cidden güzel” ifadesi ile ortaya koymuştur¹³⁷.

Hanefî mezhebinde kurbanlık hayvanlarla ilgili de af ilkesi göz önünde bulundurulmuştur. Nitekim bu tür hayvanların, kulaklarının ucunun kesik olması gibi az kusurlu olmaları kaçınılmaz bir durum olduğundan kurban olarak kesilmelerine engel teşkil etmeyip kesilebileceklerine hükmedilmiştir¹³⁸.

Alışverişte cehalet/bilinmezlik, akdi fasit kılan bir eksiklik olduğu halde, Hanefî fakihlerinin bunu nizaya/çekişmeye götürücü nitelikte olup olmamasına göre iki kısımda değerlendirip, diğer unsurları taşıyan bir akit için anlaşmazlığa yol açmayan bilinmezliği fesad unsuru olarak görmemeleri de yine onu af kapsamında kabul etmelerinden dolayıdır¹³⁹. Meydânî, ribada eşitlik ve peşinlik şartları ile ilgili açıklama yaptığı kısımda; ister veznî/tartılabilir isterse keyli/ölçülebilir nitelikte olsun bunlar için belirlenen asgari miktara ulaşmayan şeylerde, cins birliğinden dolayı nesienin/vadenin faiz olarak kabul edilmesine karşılık, vezin ve ölçü birliği bulunmaması nedeniyle fazlalığın caiz görüldüğünü; bir avuç bir şeyin iki avuç, bir elmanın da iki elma karşılığında değiştirilebileceğini ilave etmiş¹⁴⁰ ve böylece insanlar tarafından da çok fazla değer atfedilmeyen başka bir ifadeyle hoşgörü sınırını aşmayan bu ve benzeri işlemlerin af çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır.

7. TE'ÂMÛL

İslâm hukukunda kolaylaştırma gerekçelerinden biri de teâmül yani daha genel anlamda örf-âdettir. Hukukçular birçok fikhî meseleyi buna göre hükme bağlayıp çözüme kavuşturmuşlardır.

Meydânî, *el-Lübâb* adlı Kudûrî şerhinde, ürünün olgunlaştıktan sonra veya henüz tam olarak meydana çıkmadan önce satılmasının caiz olduğu şeklinde mezhep görüşünü zikrettikten sonra, bunun gerekçesini şöyle açıklar: “Çünkü o dinen meşrû bir maldır. İnsanların bu şekilde satışı teâmül haline getirmeleri ve onlara bunu bıraktırmanın da çok zor olmasından dolayı henüz meydana çıkmamış ürün mevcut olana tabi olarak böyle satışlara cevaz verilmiştir”¹⁴¹. Yine Hanefî mezhebinde asıl olan görüşe göre şirketler, altın ve gümüş gibi gerçek ve fülûs tabir edilen tedavüldeki diğer madenî para-

¹³⁷ İbn Rüşd, *age*, II, 81.

¹³⁸ Merğînânî, *age*, IV, 73; Mevsîlî, *age*, V, 18.

¹³⁹ bk. Serahsî, *age*, XVI, 19; Merğînânî, *age*, III, 22; Mevsîlî, *age*, II, 59; Meydânî, *age*, II, 6.

¹⁴⁰ Meydânî, *age*, II, 38.

¹⁴¹ Meydânî, *age*, II, 10.

larla kurulurken, insanlar arasında külçe altın ve gümüşle şirket kurma uygulaması varsa, bunun da bir sakıncası yoktur¹⁴².

Bilindiği üzere alışverişle ilgili bazı bilinmezlikler örfe bağlı olarak malum hale geldiği gibi¹⁴³, eşyada bulunan bir kusurun hukukta dikkate alınabilir nitelikte bir kusur olup olmadığının tespitinde de “tüccar/esnaf âdeti” esas alınmakta ve buna göre durum tespiti yapılmaktadır¹⁴⁴.

Yerleşik kurala göre, bir malın usulüne uygun vakfedilebilmesi için, o malın gayr-ı menkul olması gerekirken, İmam Muhammed bu yerleşik kuralı terk ederek teâmül haline gelmesi durumunda menkulün vakfedilmesinin de caiz olacağı görüşünü ileri sürmüştür. Kâsânî (ö. 587/1191) de menkulün vakfedilmesinin insanların alışkanlık haline getirmelerinden dolayı istihsanen caiz olduğunu kaydettikten sonra, müslümanlar tarafından güzel görülen şeyin Allah nezdinde de güzel olduğunu ilave eder¹⁴⁵. Osmanlı tatbikatında da Ebussuûd Efendi (ö. 982/1577) tarafından aynı gerekçe ile menkulün vakfedilebileceği benimsenmiş, ancak bu görüş Birgivi gibi bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir¹⁴⁶. Esasen Osmanlılar’da menkulün vakfedilmesi ile ilgili ilk görüş Ebussuûd Efendi’ye ait değildir. Nitekim Osmanlı âlimlerinden Kirmastizâde (ö. 906/1500), vakıfla ilgili kaleme aldığı *Risâle fi’l-vakf* isimli müstakil çalışmasında bunu dile getirmiştir¹⁴⁷.

Hanefî mezhebindeki yerleşik kurala göre ekmeğin, buğday ve un karşılığında fazlalık bulunduğu halde satışı caizdir. Çünkü ekmeğin adedi veya veznî, buğday ise keylîdir. Ancak Ebû Hanîfe’ye göre, böyle bir alışveriş uygun olmadığı gibi ekmeğin sayı veya tartı ile karz olarak verilmesi de uygun bulunmamaktadır. İmam Muhammed’e göre insanların bunu alışkanlık haline getirmelerinden dolayı her iki durumda da caiz, Ebû Yusuf’a göre ise tartılarak caiz, sayı ile ise caiz değildir. Mezhep imamlarının konu ile ilgili görüşlerini aktaran Meydânî (ö. 1289/1881), mezhepte fetvaya esas olanın İmam Muhammed’in görüşü olduğu bilgisini aktardıktan sonra İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) dahil kimi âlimlerin bunu güzel gördüğünü, kolaylaştırma esasına dayanarak Kudûri’nin (ö. 428/1037) de bu görüşü tercih ettiğini ifade etmektedir¹⁴⁸.

¹⁴² a.mlf., *age*, II, 124-125.

¹⁴³ Serahsî, *age*, XVI, 19.

¹⁴⁴ Mevsilî, *age*, II, 18.

¹⁴⁵ bk. Kâsânî, *Bedâi*, VI, 220 vd.

¹⁴⁶ Konu hakkında bk. Kurt, İsmail, *Para Vakıfları*, İstanbul 1996; Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 143-146; Döndüren, Hamdi, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, s. 90.

¹⁴⁷ Kirmastizâde, *Risâle fi’l-vakf*, vr. 16a-16b.

¹⁴⁸ Meydânî, *el-Lübâb*, II, 41. Başka örnek için bk. a.mlf., *age*, II, 23.

III. KOLAYLIK PRENSİBİNİN RUHSAT VE İSTİHSANLA İLİŞKİSİ

Kolaylık prensibi ile doğrudan alakası bulunan kavramlardan biri ruhsat, diğeri ise istihsandır. Bunlardan Hanefî mezhebiyle özdeşleşen kavram ikincisidir. Konunun önemi açısından bu iki kavramın özellikle de istihsanın kolaylıkla münasebetine kısaca yer vermek uygun olacaktır.

1. RUHSAT

Kolaylaştırma gerekçeleri olarak yukarıda sıralanan kavramlarla ilgisi bulunan diğeri bir kavram da ruhsattır. Kelime olarak; kolaylık, kolaylık gösterme, izin, müsaade¹⁴⁹ gibi anlamlara gelen ruhsat, bir fıkıh terimi olarak; “çeşitli özürler sebebiyle zor, ağır ve meşakkatli olan hükmün yerini alan ve ona göre daha kolay ve hafif olan hükmü ifade eder”¹⁵⁰ şeklinde tanımlanmakta olup daha ziyade usûl kitaplarında teklifi hükmün bir çeşidi olarak azîmet ile birlikte ele alınmaktadır. Dolayısıyla ruhsat, zaruret-harec vs. hali gibi kolaylığa temel teşkil eden bir vasıf/gerekçe değil, bu vasıflarla ilgili bir hükümdür. Daha açık ifadeyle zaruret-harec vs. halleri söz konusu olunca, buna bağlı olarak ortaya çıkan meşakkati gidermek için ruhsat hükmü yürürlüğe girer. Buna göre ruhsat, çoğu zaman yukarıda zikredilen durumların doğurduğu zorlukları aşmak için öngörülen kolaylaştırılmış hükümdür, yani bir gerekçe değil bir sonuçtur¹⁵¹.

2. İSTİHSAN

Özellikle Hanefî mezhebinde istihsan kavramı, başka çağrışımları gerektirecek bir sebep olmadıkça genel olarak kolaylığı akla getirir. Daha açık ifade etmek gerekirse; kolaylık denince istihsan, istihsan denince de kolaylık hatıra gelir. Esasen kolaylık prensibinin istihsanla ilişkisi ayrı bir inceleme konusu yapılabilecek nitelikte olmakla birlikte, burada makalenin sınırlarını zorlamadan kolaylık-istihsan ilişkisine kısaca değinilecektir.

Sözlükte; iyi ve güzel bulmak, iyiliğine ve güzelliğine inanmak¹⁵² anlamına gelen istihsan, Kerhî (ö. 340/951) tarafından “müctehidin bir meselede, benzer meselelerde verilen hükümden vazgeçmeyi gerektiren daha kuvvetli bir delil sebebiyle, söz konusu mesele-

¹⁴⁹ İbn Manzûr, *age*, VI, 40.

¹⁵⁰ Çalış, Halit, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, s. 71.

¹⁵¹ Ruhsat hakkında bilgi için bk. Şâtıbî, *age*, I, 300-358; İbn Âşûr, *age*, s. 189-191; Çalış, *age*, s. 70-78.

¹⁵² İbn Manzûr, *age*, XIII, 117.

lerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmesidir”¹⁵³ şeklinde tanımlanmaktadır. Serahsî (ö. 490/1096) ise, “üzerinde iyice düşünülmeden hemen hatıra geliveren açık kıyasa aykırı delildir ki, olayın hükmü ve bunun genel kurallardan benzerleri üzerinde iyice düşünüldükten sonra, bu aykırı delilin daha kuvvetli olduğu ortaya çıkar ve onunla amel etmek gerekir” tarzında tarif etmektedir¹⁵⁴. Ayrıca hocası Şemsüleimme el-Halvânî’den (ö. 448/1050); “istihsan kıyası terk edip, insanlar için en uygun olanı almaktır”, “fert ve toplumun mübtelâ olduğu şeylerde kolaylık istemektir”, “genişliğe göre hareket etmek ve kolaylık talep etmektir”, “müsamaha ve ruhsat esasına göre hareket etmektir” şeklinde istihsanla ilgili nakillerde bulunan Serahsî, kendisi de hocasından aktardıklarını “istihsan kolaylık için zorluğu terk etmektir”¹⁵⁵ ifadesiyle bir cümle ile özetledikten sonra, “dinde esas olan da budur” diyerek kolaylık sağlamanın dinde genel bir prensip olduğunu eklemektedir. Ancak burada kaydedilenlerin teknik anlamda istihsanın tanımı olarak değil, amacı ve hikmeti bağlamında dile getirilmiş ifadeler olarak değerlendirilmesi daha uygundur¹⁵⁶.

İstihsanla ilgili burada verilen ve verilmeyen diğer tanımlara bakıldığında, benzerlerinden vazgeçmeyi gerektiren bir “kuvvetli delil/güçlü gerekçe”den söz edildiği görülür. Kuşkusuz bu “kuvvetli delil”den maksat örf, özel veya genel yarar, zaruret, kolaylığı sağlama, güçlüğü giderme, ihtiyatla amel, nassların ruhu, genel sıkıntı/umûmu’l-belvâ gibi, müctehidin bakış açısına göre değişiklik gösteren sebeplerdir¹⁵⁷. İstihsanla ilgili örnekler de bu tespiti teyit etmektedir¹⁵⁸. Nitekim yukarıda kolaylık prensibinin hükümlere yansımaları başlığı altında verilen ve bir kısmı istihsanla da örtüşen örneklerde örf, zaruret, kolaylığı sağlama, güçlüğü giderme ve bunlara ilave olarak genel sıkıntı gibi gerekçeler dikkate alınmıştır.

Bütün bu örneklerden hareketle, genel olarak istihsan, zorluğun terk edilerek kolaylığın alınması gibi görünse de, bunun her zaman böyle olduğu yani istihsanın mahza kolaylık sağlayan bir delil/metod sayıldığı düşünülmemelidir. Zira istihsanın her zaman kolaylık ve cevaz kapısını araladığı şeklindeki kanaate aykırı bir kısım örnekler de bulunmaktadır¹⁵⁹. Sözgelimi hemen yukarıda kuvvetli

¹⁵³ Basrî, *el-Mu’temed*, II, 296.

¹⁵⁴ Serahsî, *el-Usûl*, II, 200.

¹⁵⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 145.

¹⁵⁶ Bardakoğlu, Ali, “İstihsan”, *DİA*, XXIII, 341.

¹⁵⁷ bk. Bardakoğlu, Ali, *agm*, s. 342; Önder, Muharrem, *Haneî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*, s. 293; Kozalı, Abdurrahim, (Kıyas) *İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*, s. 139.

¹⁵⁸ İstihsanın türleriyle ilgili farklı örnekler için bk Yavuz, Y. Vehbi, *Haneî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, s. 313-321; a. mlf., *Hakikatü’l-icmâ*, s. 126-143.

¹⁵⁹ Dönmez, İ. Kâfi, *Kaynak Kavramı*, s. 55; Bardakoğlu, Ali, *age*, s. 346.

gerekçeler arasında zikredildiği gibi ihtiyatla amel esasına dayanan çözümler, istihsan örnekleri olup, bunlar yerine göre ek külfet, sıkıntı ve meşakkat ihtiva etmektedir. Fıkıh kaynaklarında özellikle temizlik, ibadet, helâl-haram, hadler ve diğer birçok konuda ihtiyatla amelin örneklerini görmek mümkündür¹⁶⁰. Hanefi hukukçularından Kerhî de, “ihtiyât, Allah hakları konusunda caiz, kul hakları konusunda ise caiz değildir” diyerek ihtiyatla amelin alanına ilişkin önemli bir belirlemede bulunmuştur¹⁶¹. Kaynaklarda da şüphenin ve ihtilâfın varlığı durumunda kıyası/yerleşik hükmü terk edip ihtiyatla amel yoluna gidildiği görülmektedir¹⁶². Dolayısıyla ihtiyatla amel prensibinin temelini şüphenin oluşturduğu söylenebilir. O halde istihsana temel teşkil eden ihtiyat, şüpheli konularda hata yapmamak ve günaha düşmemek için benimsenen en güvenli yoldur¹⁶³.

Kısaca ifade etmek gerekirse istihsanın, birçok nevi ile çoğunlukla kolaylaştırma metodu olarak işlev gördüğü ifade etmek mümkün olmakla birlikte, yerine göre ek külfet, sıkıntı ve meşakkate vesile olan ihtiyatla amel prensibini de bünyesinde barındırmasından dolayı çerçevesinin kolaylık prensibinden daha geniş ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan istihsan, kıyasla ulaşılan hükmün alınmasından kaynaklanan zorlukların giderilmesinde, kolaylık prensibi ise hem teşrîde hem de uygulamada çıkan güçlüklerin aşılmasında yani içtihat faaliyeti boyunca işlev görmektedir. Ayrıca kolaylık prensibi çoğu zaman istihsana temel teşkil etmektedir. Dolayısıyla adalet ve hakkaniyete bakan yönü de olan¹⁶⁴ istihsanı, bütünüyle kolaylıkla eşitlemek ve her zaman kolaylık sağlayan bir metod

¹⁶⁰ İhtiyatla amel örnekleri için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 16,59, 69, 180; II, 7, 17, 84; III, 79, 107; IV, 88, 207; V, 133, 138; VI, 31; XXX, 106-107, 296; Yavuz, Y. Vehbi, *İctihad Felsefesi*, s. 342-343; Bakka, Ali, *age*, s. 128-131; Orum, Fatih, *İstihsan Metodunun Kâsânî'nin Bedâi'u's-Sanâiyisinde Kullanılışının Tahlili Tenkidi*, s. 76-80.

¹⁶¹ Kerhî, *Risâle fi'l-usûl*, s. 166. Serahsî de (*age*, IV, 88), “Kul haklarıyla ilgili tazmin yükümlülüğünde ihtiyat söz konusu değildir” diyerek Kerhî ile aynı görüşü paylaşmıştır.

¹⁶² Serahsî, *age*, I, 16; Kâsânî, *age*, V, 73.

¹⁶³ İhtiyat hakkında geniş bilgi için bk. Apaydın, Yunus, “İhtiyat”, *DİA*, XXI, 577-579. İhtiyatla ilgili müstakil eser, İlyas Belkâ tarafından kaleme alınmış olup *el-İhtiyât hakikatühü ve hücciyetühü ve ahkâmuhu ve davâbituhu* adıyla ilk olarak Beyrut'ta 2003 yılında yayımlanmıştır. Bir “Giriş” ile “Beş Bâb” ve bir “Hâtîme”den oluşmakta olan eserde, “Giriş”in ardından yer verilen baplarda sırasıyla ihtiyatın şüphe (s.21-115), vera' (s. 115-175), şekk (s. 175-261) ve hilâf (s. 261-348) ile olan ilişkisi ortaya konmakta ve son olarak da ihtiyatın hakikati, delil oluşu, hükümleri, bapları ve kaideleri (s. 348-515) üzerinde durulmaktadır. Konuların genel olarak Maliki bakışıyla ve itikat ve hukuk açısından ele alındığı eserde, istishâba (s. 111-205) geniş yer verilerek ihtiyatın istishâb (s. 205-209) ve seddü'z-zerâyi' (s. 304-365) ile olan ilişkisine değinilmiş, istihsanla ilişkisine ise temas edilmemiştir.

¹⁶⁴ Bardakoğlu, Ali, *age*, s. 342; Bakka, Ali, “Ebû Hanîfe'nin İstihsan Anlayışı”, *İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, s. 302. Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kozalı, Abdurrahim, *age*, s. 161-174.

olarak görmek bir zorlama olup doğru değildir. Ancak “istisnalar kaidi bozmaz” fehvasınca, istihsanı, ihtiyata dayanan örnekleri istisna edilirse başlıca kolaylaştırma metodu diye nitelendirmek kanaatimizce yanlıştır¹⁶⁵.

SONUÇ

Kolaylık prensibi ve buna dayalı yapılan çözüm ve içtihatlarla ilgili bu incelemeden, İslâm hukukunun insanlara sıkıntı verecek bir karakterde olmadığı kesin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Yüce Allah ve Hz. Peygamber, altından kalkamayacağı hiçbir yükü insana yüklememiş; imtihan vesilesi sayılan ya da insanlar tarafından adet olarak görülen meşakkatin dışında genel olarak zor ve ağır gelecek olan bazı şeyler de rükün ya da şart kılınmamıştır. Çünkü dinî tekliflerin muhatabı olan insan, zayıf bir varlık olarak yaratılmasının yanı sıra tabiatı gereği de, genel olarak kolay olana mütemayildir.

Yüce Allah, dinî hükümleri koymadaki gayeleri ve bunları gerçekleştirmek için gerekli olan prensipleri sabit tutarak, mükellefin kişiliği, engelli olup olmaması, gücü, bilgisi, sıkıntısı, ihtiyacı, sağlığı vb. yönlerden durumuna göre hükümleri şekillendirmiştir. Bu çerçevede dinî hükümler zamana yayılarak düzenlenmiş ve hükümlerde nicelik ve nitelik bakımından değişiklikler öngörülmüştür. Bu cümleden olarak yasağı çiğneme, ibadeti terk ya da tehir etme ve genel kurallara aykırı hareket ve tasarruflarda bulunma imkânı getirilmiştir. Sözgelimi, yolculukta namazlar dörtten ikiye inmekte ve özellikle diğer mezheplerde iki namazın birleştirilmesi/cem'ü's-salâteyn mümkün olabilmektedir.

İslâm hukukçuları, özellikle Hanefî fakihleri, Şâri'in hükümleri koymada gözettiği gayeleri ve buna göre nasslarda var olan düzenlemeleri, buldukları bölgelerde yeni ortaya çıkan şartlar çerçevesinde ibadet ve muamelelerden diğer beşerî ve sosyal ilişkilere kadar hayatın bütün alanlarına taşıyarak insanlardan külfetleri azaltma yoluna gitmişler ve böylece dinî vecibelerin daha kolay yerine getirilmesine yardımcı olmuşlardır. Bu yüzden Hanefî mezhebinde kolaylaştırma yollarını açmak, zorlukları artırıcı sebepleri ise ya tamamen kaldırmak ya da en aza indirmek için bir takım kuralları tespit edilerek bunlara göre hüküm verme ilkesi benimsenmiştir. Burada, hükümlerin hikmetlere göre değil, açık ve munzabıt vasıflara/illetlere bağlanması, mükellefiyet için akıl ve temyiz yerine ob-

¹⁶⁵ İstihsan-kolaylık ilişkisi hakkında değerlendirmeler için bk. Apaydın, Yunus, “İstihsan Teorisinin Anlamı ve İşlevi”, *İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, s. 305-310.

jektif zahiri ölçü olarak bülûğun kabul edilmesi ve daima insanlar için en uygun, en yumuşak ve en kolay olanın fetvaya esas teşkil etmesi örnek olarak hatırlanabilir. Bunların yanı sıra Mezhep fakihleri tarafından *teysîr*, *zarûret*, *harec*, *umûmu'l-belvâ*, *özür*, *af* ve *te'âmül* gibi gerekçeler dikkate alınarak hükümlerde kolaylaştırma yoluna gidilmiş ve böylece sıkıntı ve zorluklar giderilmiştir. Bu gerekçelerin bazıları ruhsat ve istihsana da temel oluşturmuştur. Ancak, daha önemli ve önde bulunan ve bu ikisini de çerçeveleyen en temel ilke kolaylıktır.

Kolaylık prensibiyle alakalı örneklerle istihsan örneklerinin büyük ölçüde örtüşmesi, bu prensiple istihsan arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koymaktadır. Kolaylık prensibini esas alan istihsan, genellikle kolaylaştırma metodu olarak işlev görmekle birlikte, ihtiyatla amelî de içermesinden dolayı her zaman kolaylık kapısını aralayan bir delil/metod olarak görülemez. Dolayısıyla istihsanın, ancak ihtiyatla amel boyutunun istisna edilmesi halinde bir kolaylaştırma metodu olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu*, Vefatının 100. Yılına Armağan, Ankara 1997.
- Akgündüz, Ahmet (H. Cin'le birlikte), *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989.
- _____, *Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.
- Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İstanbul 1995.
- Apaydın, Yunus, "İstihsan Teorisinin Anlamı ve İşlevi", *İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa 2005.
- _____, "İhtiyat", *DİA*, XXI, İstanbul 2000.
- Atay, Hüseyin, "Din Kolaylıktır", *EÜİFD*, sy. 3, Kayseri 1986.
- Aydın, M. Akif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996.
- _____, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003.
- Bakkal, Ali, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan*, Şanlıurfa 2001.
- _____, "Ebû Hanîfe'nin İstihsan Anlayışı", *İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa 2005.
- Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, Ankara ts.
- Bardakoğlu, Ali, "İstihsan", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, (thk. Halil el-Meys), Beyrut 1983.
- Belkâ, İlyas, *el-İhtiyât hakikatühü ve hücciyetühü ve ahkâmuhu ve davâbituhu*, Beyrut 2003.

- Berki, A. Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, İstanbul 1982.
- Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara 1986.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul ts.
- _____, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1976.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut 1325.
- Cezîrî, Abdurrahman, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, Mısır 1939.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Mısır 1938.
- Çalış, Halit, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi / Azimet-Ruhsat İlişkisi*, Konya 2004.
- Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, İstanbul 1981.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, İstanbul 1991.
- _____, *Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul 1998.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrımlıkları* (yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum 1981.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, (trc. Abdülkadir Şener), İstanbul 1979.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, İstanbul 1981.
- Ebu'l-Ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996.
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts.
- Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1991.
- _____, *Fıkh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuk Etüdüleri (Makaleler Külliyyatı)*, İstanbul 1984.
- İbn Abidin, Muhammed Emîn, *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, Beyrut, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (trc. Vecdi Akyüz, Mehmed Erdoğan), İstanbul 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh el-Kazvîni, *Sünen*, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, 1968.

- İbn Nüceym, Zeynü'l-Abidin b. İbrahim, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanife en-Nu'mân*, (thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil), Kahire 1968.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Beyrut 1988.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1991.
- Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekir b. Mes'ud, *Bedai'u's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, Beyrut 1982.
- Kerhî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyin, *Risâle fî'l-usûl*, İstanbul 1990.
- Kirmastizâde, Molla Yusuf b. Hüseyin, *Risâle fî'l-vakf*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 981.
- Kozalı, Abdurrahim, *(Kıyas) İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi* (yayımlanmamış doktora tezi), Bursa 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut ts.
- Merğînânî, Burhânuddin Ebu'l Hasen Ali b. Ebû Bekir, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l mübtedî*, Kahire ts.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrut 1975.
- Meydânî, Abdulgânî el-Ganîmî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, İstanbul ts.
- _____, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vusûl*, İstanbul ts.
- Muhammed Fuad Abdulbakî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1990.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Neseî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sünen*, İstanbul 1981.
- Orum, Fatih, *İstihsan Metodunun Kâsânî'nin Bedâiu's-Sanâyisinde Kullanılışının Tahlili Tenkidi* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2003.
- Önder, Muharrem, *Haneî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması* (yayımlanmamış doktora tezi), Konya 2000.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973.
- Serahsî, Şemsu'l-Eimme Ebû Bekr b. Ebû Sehl, *el-Mebsût*, İstanbul 1982-83.
- _____, *el-Usûl*, İstanbul 1984.

- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*, (thk. Abdullah Dirâz), Mekke ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Haneî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İstanbul 1993.
- _____, *Hakikatü'l-icmâ ve'l-istihsân ve devruhuma fî't-teşri'i'l-İslâmî*, İstanbul 2000.
- Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, Manisa ts.
- Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İ. Kâfi Dönmez), Ankara 1996.
- Zerka, Mustafa, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevbihi'l-cedîd*, Dımaşk 1968.